

ITÁLIAI UTAZÓK OROSZORSZÁG-KÉPE A 15–16. SZÁZADBAN

Mikor I. Péter birodalma iparát európai színvonalra akarta emelni és ehhez külföldi szakembereket keresett, nem tolongtak a vállalkozók. Az emberek félnek Oroszországba utazni – panaszkolta a cárnak egy nyugati udvarba küldött diplomatája –, úgy tartják, ez az ország a „világ vége”, a mesebeli „Indiákkal határos”.¹

Ilyen és ehhez hasonló elképzelések éltek Európában a 18. század elején az orosz államról. Pedig ekkorra már több tucat Oroszországot bejárt utazó írta meg visszaemlékezéseit, a cári kormány Európa minden nagyobb hatalmával diplomáciai kapcsolatban állt, és a nagy kiterjedésű keleti birodalmat a kereskedelem már századok óta összekötötte a Nyugattal. Mégis, az európai közvélemény keveset hallott I. Péter államáról, nem is beszélve az ezt megelőző korok Oroszországról.

„Különös dolog! Ugyanazon a kontinensen, néhány nép által elválasztva, Európa és Oroszország sok századot élt egymás mellett, egymástól idegenkedve, mintegy szándékosan kerülve mindenféle közeli érintkezést. Európa rólunk semmit nem tudott és tudni sem akart; mi sem akartunk semmit tudni Európáról” – írta a múlt század derekán Kavelin, a nyugatos jogtörténész.²

Megállapítása azonban nem teljesen felel meg a valóságnak. Noha az igaz, hogy az oroszok saját vallásukat, állami berendezkedésüket, törvényeiket, szokásaikat általában minden más népénél magasabb rendűnek tartották (mint ez kiderül az orosz földön járt utazók beszámolóiból), és néhol tényleg tájékozatlannak bizonyultak az európai viszonyokban, mégsem mondhatjuk, hogy nem kísérték figyelemmel a nyugati eseményeket. A 18. század előtti Európában azonban a hírek igen lassan terjedtek. A középkorban, mikor a szomszédos országokról az információkat főleg kereskedők, diplomaták, illetve szerzetesek (e két utóbbi gyakran egybeesett) hordozták, jelentéseik, beszámolóik egy meglehetősen szűk kör számára voltak hozzáférhetőek, és még ez a rendkívül korlátozott számú közönség is nagyon lassan szerezhette be értesüléseit. Még inkább igaz ez a megállapítás, ha egy távoli és a többi európai országtól annyira különböző államról, Moszkóviáról esik szó.

Az 1480-tól 1613-ig terjedő időszak voltaképpen minőségi határt jelent az orosz történelemben. Ez az ún. „hosszú 16. század”, melyben kibontakozik és végleges formájában megszilárdul a (gyakorlatilag 1917-ig változatlanul fennmaradó) korlátlan cári egyeduralom.³ Ez az az időszak, melyet dolgozatomban – az idegen, elsősorban itáliai utazók, elbeszélők írásainak felhasználásával – megpróbálok bemutatni abból a szempontból, mit tartottak ez idő táj nyugaton Oroszországról, milyen kép élt Európában, ezen belül Itáliában erről a távoli, titokzatos birodalomról.

Lényeges, hogy az oroszországi eseményekről mekkora relatív és abszolút késéssel értesült a nyugati „közvélemény”. M. V. Fehner és F. Braudel számításai szerint a 16. században Moszkvából Konstantinápolyon keresztül az Adria fővárosáig, Velencéig 3–4 és fél hónapig tart az út.⁴ Herberstein adatai alapján az orosz követek Itáliába nem kevesebb mint 4, de átlagosan 7–8 hónap alatt érnek el – Alberto Campense 5 hónapra teszi az utat Róma és Moszkva között. A relatív késés tehát elég nagy – Moszkva

messze van. Összehasonlításul vehetjük, hogy Velencébe – mely igen szerteágazó, kiterjedt információs hálózattal rendelkezett – egy hét alatt értek el a hírek Angliából.⁵

A felhasznált források és szerzőik

Munkámban nyolc itáliai szerző művét használom forrásként, ezek alapján próbálok rávilágítani arra, mit tudhatott meg az érdeklődő a 15–16. századi Oroszországról. A legkorábbi írások Barbaro és Contarini tollából származnak a 15. század második feléből, ezt követik Alberto Campense és Paolo Giovio írásai az 1520-as évekből. Barberini 1565-ös utazását örökíti meg, Alessandro Guagnini műve 1578-ban jelenik meg nyomtatásban, az utolsó felhasznált források Antonio Possevino és a kíséretébe tartozó Campani jelentései, melyek 1584-ben jelentek meg először a jezsuita rend évkönyvében. Ezek mellett szó esik természetesen más európai utazókról is, akik megerősítik, netán az ellenkezőjét állítják, mint elemzett forrásaink, esetleg az itáliai szerző forrásként használta munkájukat, vagy fordítva, ők merítettek egy-egy korábbi itáliai író művéből. A legelső mű, melyben utalás található Oroszországra, Marco Polo széles körben ismert, 13. századi utazásáról szóló munkája, melyet Itáliában először 1484 és 1490 között adtak ki.⁶ Ebben ugyan csak egy elképesztő kis történet vonatkozik az orosz földre, amelyben az iszonyatos hideg és a részegeskedés játssza a főszerepet – valamilyen valóságmagva azonban ennek is lehetett, hiszen az orosz tél kegyetlenségéről, a moszkoviták részegeskedésre való hajlamáról minden utazó megemlékezik a későbbiekben is.

A 15. századra már a komolyabb útibeszámolók a jellemzők. A két legismertebb utazó Josaphat Barbaro és Ambrogio Contarini. Barbaro két utazásán szerzett tapasztaltait írja le. 1436-tól 1452-ig Tanában (a mai Azov) él kereskedőként, majd 1473–79 között a Velencei Köztársaság követe Uzun Hasszánnál, Perzsiában. Barbaro idős korában írta meg könyvét, és utazását Tanába kiegészíti későbbi tapasztalataival, perzsiái visszaemlékezéseiben pedig néhol ifjúkori élményeihez fordul.

Egy évvel Barbaro Perzsiába utazását követően a megváltozott politikai helyzet miatt (II. Mohamed nagy győzelmet aratott a perzsák felett 1473 augusztusában) új követet keresnek Velencében Uzun Hasszánhoz. Ezt a tisztséget végül a jó üzleti érzékkel megáldott, igen előkelő patríciuscsaládból származó Ambrogio Contarini kapja. Tevékenységével nem nyeri el a perzsa uralkodó rokonszenvét (8 hónap alatt, míg a perzsa udvarban tartózkodott, a sah 4 alkalommal szólította fel, hogy menjen már haza Itáliába, és Barbaro maradjon nála követként), diplomáciai megbízatását nem tudja teljesíteni (támadásra bírni Perzsiát a török ellen), de hosszú utazásáról (38 hónapig tartó követségéből 30 hónapot „utazgat” és csak nyolcban foglalkozik diplomáciai ügyekkel) részletes, pontos útinaplót vezet, dátumról dátumra, városról városra haladva jegyzi föl az eseményeket, élményeit.

Contarini 1477 áprilisában tér haza Velencébe, és 1487-ben jelenik meg művének első kiadása, jóval megelőzve idősebb kortársa, Barbaro visszaemlékezéseit. Barbaro nehezen szánta rá magát az írásra, csak Contarini könyvének megjelenése után fogalmazza meg munkáját végleges formában a dózse többszöri kérésére, azzal a szándékkal, hogy segítségére legyen a későbbi utazóknak. Már kész műve sem azonnal jelent meg nyomtatásban: először Aldo Manuzio adta ki 1543-ban gyűjteményes kötetében, melyben velencei utazók írásait tárta az olvasók elé. Barbaro munkája (Utazás Tanába)

mellett ebben újból megjelent Contarini beszámolója, valamint más 16. századi indiai útleírások és egy konstantinápolyi tudósítás is. Az első kiadás példányszáma kevésnek bizonyult, így 1545-ben újra megjelentették ezt a gyűjteményt, majd ezt követi 1559-ben a harmadik kiadás, a híres Ramusio-féle „Navigationi et Viaggi” második kötetében – természetesen ugyanitt Contarini műve is olvasható. A későbbiekben, a 16. és a 17. században ezt a gyűjteményt még többször is kiadták.⁷

A „Navigationi et Viaggi”-ban – melyben szinte minden megtalálható, amit ez idő tájt a világról tudni lehet – Marco Polo, Barbaro és Contarini művein kívül 1559-ben már Alberto Campense és Paolo Giovio írásai is olvashatók.⁸

Időrendben előbb Campense VII. Kelemen pápához írott levelével kell foglalkoznunk. Bár e szerző nevét olaszos formában ismerjük, valójában holland származású teológus és csillagász volt. Valódi neve Albert Piggius, a Campense nevet szülővárosáról (Campen) vette fel. VI. Hadrián, VII. Kelemen és III. Pál pápákat szolgálta diplomataként.⁹ Számunkra érdekes levelét valószínűleg 1523-ban vagy 1524-ben írta¹⁰ (bár A. A. Zimin 1525-re datálja¹¹). Ő maga soha nem volt Oroszországban, művét apja és bátyja – akik kereskedőként hosszú időt töltöttek ott, és így jól megismerték a moszkoviták szokásait, erkölcsseit, nyelvét és írását – elbeszélései és Matthias Michowia „Értekezés a két Szarmatiáról” című műve (Krakkó, 1517) alapján készítette el. Levelében ugyan meglehetősen részletességgel ír Moszkóviáról, a fő hangsúlyt azonban arra helyezi, hogy meggyőzze a pápát: „, kis fáradtsággal és csekély erővel is vissza lehetne terelni az igaz útra, Krisztus nyájába a megtévesztett pravoszlávokat.”¹² Campense műve nyomtatásban először 1543-ban – azaz mintegy 20 évvel a levél megírása után – jelent meg Velencében.¹³

Lényegesen gyorsabban, megírásának évében, 1525-ben olvashatták Paolo Giovio Dmitrij Geraszimov orosz követ elbeszélésének felhasználásával írt könyvét – latinul. Hogy nagy volt iránta az érdeklődés, mutatja az is, hogy 1545-ben Velencében olasz fordításban kétszer is megjelent.¹⁴ Giovio nem csak Geraszimov elbeszélésére támaszkodott műve megírásakor. Ismerte ókori szerzők (Sztrabón, Ptolemaiosz) írásait, ezt már könyve címe is mutatja, és bár nem ír róla, több egyezés is elárulja, hogy forgatta Matthias Michowia művét is,¹⁵ melynek olasz fordítása „csak” 1561-ben jelent meg.¹⁶

Hogy a 16. század közepén hirtelen így megsűrűsödnek a Moszkóviával foglalkozó publikációk, az a pápai állam politikájának is köszönhető. A török terjeszkedés miatt a 16. század elejétől kezdve Oroszország egyre jelentősebb helyet foglal el a pápaság diplomáciai elképzeléseiben. A pápa egységbe próbálja tömöríteni a keresztényeket a pogány török ellen, és ehhez a pravoszlávok együttműködését is el akarja érni. 1501-ben VI. Sándor pápa kéri III. Ivánt, hogy kössön békét Litvániával, és vegyen részt a törökök elleni harcban. A pápai beavatkozást ugyan a nagyfejedelem kategorikusan elutasítja, X. Leó és VII. Kelemen mégis folytatják az elődjük által megkezdett politikát. Így gyakoribbá váltak a követváltások Moszkva és Róma között. Dmitrij Geraszimov követsége válasznak is vehető Paolo Centurione 1524-es moszkvai útjára.¹⁷

A két Moszkóviát meg nem járt szerző műveit időrendben Raffaello Barberini római kereskedő munkája követi, aki 1565-ben magánemberként járt Moszkvában, az angol királynő ajánlólevelével. Tapasztalatait hazatérte után apjához intézett leveléből ismerhetjük meg, melyben elsősorban azt törekszik leírni, amit maga látott, de az érdekesnek ítélt elbeszéléseket is felsorolja, még ha nincs is meggyőződve igazukról.¹⁸

Barberini után Alessandro Guagnini munkája következik a felsorolásban. Guagnini Verona szülötte, de apjával már fiatalon Lengyelországba kerül, ahol hadiszolgálatba

állnak, és belőle hadmérnök lesz. III. Zsigmond és Báthory István hadműveleteiben vesz részt, lengyel alattvaló lesz, így 18 évig Vityebszk parancsnoka, később Krakkóban királyi lovaskapitány, itt is hal meg 1614-ben, 76 éves korában.

Írói munkásságát történelmi, földrajzi, néprajzi művek jelzik, számunkra „Moszkóvia leírása” érdekes, amelyben a IV. Iván uralkodása alatti Oroszországot mutatja be. Könyve 1578-ban jelenik meg Krakkóban latin nyelven. Ezt igen gyorsan követik a német, cseh, lengyel fordítások, a 17. században részleteiben már oroszul is olvasható.¹⁹

Adelung szerint Guagnini kissé sokat kölcsönöz Herbersteintől, kevés újat nyújt Oroszországról.²⁰ Ez igaz a földrajzi leírásra, valamint az uralkodói hatalomról és a vallásról írtak esetében, de műve alapján Guagninit nem is ez érdekelte. Amit a legizgalmasabbnak, legérdekesfőbbnek vélt, az IV. Iván „tirannusa”. Őt fejezetre tagolódnó könyvéből a Ioann Vasziljevics kegyetlenségét bemutató rész majd a felét teszi ki az egész műnek. Ez utóbbi keltette fel Báthory figyelmét is, aki csupa figyelmességből a könyv egy példányát ajándékba küldi IV. Ivánnak, hadd tudja meg, mit tartanak róla Európában.²¹

Ez az ajándékozás nem történhetett előbb, mint 1578-ban (ekkor adták ki a könyvet, és Báthory is ez évben lett lengyel király), mikor már 20 éve tartott a livóniai háború. És ez az 1578-as, valamint az ezt követő évek nem hoztak az oroszok számára sikereket. Báthory lett a kezdeményező fél, aki gyorsan nagy orosz területeket foglalt el, 1581-ben már Pszkov falainál állt. Miután a svédek elfoglalták Narvát, így elveszett a közvetlen kereskedelmi és diplomáciai kapcsolat lehetősége Európával, délen pedig állandó tatár betörések fenyegettek, IV. Ivánnak mindenképpen tárgyalnia kellett ellenfeleivel, fegyverszünetet, békét kényszerült kötni. A tárgyalások azonban nehezen indultak, és itt lép színre Possevino pápai legátus.

Antonio Possevino, egy mantovai aranyműves gyermeke, Rómában tanult, ahol Gonzaga bíboros felfigyelt tehetségére, és titkárává fogadta. Possevino ezután belépett a jezsuita rendbe, így indult egyházi karrierje. Jezsuitaként eredményesen harcolt a reformáció ellen, egyre magasabb beosztásokat kapott, majd a rend generálásának titkára lett. Ezzel kezdődött diplomáciai tevékenysége. A béketárgyalások Báthory és IV. Iván között már az ő közreműködésével zajlanak. A pápai kúriától – mielőtt 1581-ben kíséretével elindulna Moszkva felé – részletes instrukciót kap. Eszerint küldetésének alapvető célja: IV. Ivánt egy törökellenes ligába bevonni, aztán fokozatosan a katolicizmus felé irányítani, előkészítvén ezzel a talajt Oroszország katolizálásához.

Possevino tevékenységéről, az általa tapasztaltakról részletes jelentést tesz Rómába. Ugyanakkor kíséretének egyik tagja, Giovanni Paolo Campani is készített feljegyzéseket, melyeket szintén Rómába küldenek. Itt jelennek meg a jezsuita rend évkönyvében írásaik 1584-ben.²²

A következőkben azt nézzük meg, mit tartottak figyelemre méltónak, mit örökítettek meg a felsorolt szerzők Oroszországról.

Az idegenekkel való bánásmód Moszkóviában

„A muszkák... oly epikur gonosz, istentelen, csalárd és hazug emberek, hogy lehetetlen róluk eleget írni... ez az ország a fajtalanságnak, paráználkodásnak és egyéb bűnöknek oly fészke, aminő nincs több a világon” – borzasztja el olvasóit Zalánkeményi

Kakas István *Iter Persicum* című művében, melyben részletesen leírja, miket tapasztalt 1602-ben Moszkvában.²³

„Az összes bennszülött nagy barbár” – summázza észrevételeit Barberini moszkvai útja után.²⁴ Ezzel szemben büszkék és dölyfösek, magukat minden más népnél magasabbra értékelik, tartja többek közt Mayerberg az oroszokról, bár csak a nagy hideg tette őket hasonlatossá az európaiakhoz, ugyanis az fehéritette ki sötét, ázsiai bőrüket egy „művelt” nyugati utazó szerint.²⁵ Possevino se sorolja őket az európaiak közé, de az a véleménye, hogy „létezik valami közös, ami rokonítja (velük) a mi embereinket (...) az egyszerűsége, önmegtartóztatásra, engedelmességre és az istenkáromlástól való irtózásra gondolok.”²⁶

Csaknem minden utazónál találunk ilyen és ehhez hasonló megállapításokat, melyekkel az egész orosz népet jellemzik. Tömören, velősen, néhány odavetett mondattal próbálják leírni a leglényegesebbnek tűnő, legszembeötlőbb vagy legjellegzetesebbnek vélt tulajdonságait, vonásait az oroszoknak. De vajon mit láthattak Oroszországból, a moszkovíták életéből a külföldiek? Milyen közeli kapcsolatba kerülhettek azzal a néppel, melyet az előzőekben leírt módon jellemeztek? Egyáltalán beszéltek-e – legalább tolmács közvetítésével – az érintettekkel? Ha elemzendő forrásainkhoz fordulunk, azokból kiderül, hogy megállapításait többnyire felületes benyomások alapján fogalmazták meg.

A külföldi ugyanis nem mozoghatott szabadon az országban. A határhoz érve feltartóztatták, onnét csak nagy kísérettel, szigorú őrizetben haladhatott tovább az ország belseje felé, miután megjött az engedély a nagyfejedelemtől. Egyedül egy lépést sem tehetett, kísérői azt is megakadályozták, hogy szót váltson valakivel. Moszkvában egy külön házat építettek a követek számára, előtte őrség állt, és nem engedett senkit se ki, se be.²⁷ Mint Campani írja, a követeket „tisztos rabságban” tartják, figyelik, mit tesznek, kivel beszélgetnek. Míg Moszkvában tartózkodtak, ki sem mehettek a házból, még lovaikat megitatni se (azt az oroszok tették meg helyettük), és esténként rájuk zárták a hálósobát.²⁸ Possevino is megerősíti, hogy míg ő Lengyelországban tárgyalt, Moszkvában hagyott kíséretét bezárva tartották a követek szállásán, melyet olyan magas kerítés vesz körbe, hogy onnét nem lehet látni a város házait. Leveleit a cár elolvastatta, lefordíttatta, ahelyett, hogy átadták volna a címzettnek.²⁹ Mikor az orosz határhoz érkeztek, nekik is várni kellett, hogy megjelenjenek vezetőik, akik azon túl, hogy az utat mutatják, vezetik őket a főváros felé, testőrként is szolgálnak, mivel az utak nem elég biztonságosak.³⁰

Jó 50 évvel később, 1634-ben Adam Olearius is csodálkozva írja, hogy a cári audienca után megengedték nekik, hogy szabadon járkáljanak a városban, sőt találkozhattak a svéd követség tagjaival is, holott ez addig nem volt szokásban.³¹

A 17. századra már a régi szokások fellazulása a jellemző. Ekkor már „csak” az első hivatalos cári fogadásig izolálták a követeket, akik aztán kapcsolatot kereshettek más követségek tagjaival (Olearius idejében már állandó angol és svéd követség él Moszkvában), ámde saját uralkodójukkal minden összeköttetésük megszakadt, míg újból át nem lépték a határt. Többek közt Mayerberg sérelmezte, hogy a cár többszöri kérésére sem engedte, hogy hírt adjon magáról Bécsbe, és onnét küldött levelei egyszerűen „eltűntek”.³² Mindenesetre Moszkviában követnek lenni nem lehetett könnyű mesterség. Hiszen nem csak az előbb idézett utazók panaszkodtak, hogy „rosszul bánnak a követekkel, igazi barbár módjára”, hanem valamennyi idegen.³³ Minthogy igen éberrel felügyeltek a külföldiekre, azok általában kevesebb információval rendelkeztek, mint amennyit feltételeznénk. Mélyreható vizsgálat nem előzhet meg tapasztalataik meg-

örökítését, mivel közeli viszony egyáltalán nem jöhetett létre moszkoviták és idegenek között.

Hogy miért igyekeztek ilyen távol tartani az idegeneket a lakosságtól, azt Possevino azzal magyarázza, az oroszok úgy tartják, a külföldiekkel való túl szoros kapcsolat még valami bajt hozhat az uralkodóra. Ezenfelül okolja IV. Iván gyanakvó természetét, szinte beteges bizalmatlanságát, félelmét. A legártalmasabbnak mindenestre azt vélték, ha egy külföldi követ Moszkvában élő idegennel találkozik. Ezért aztán egy gyónni és áldozni kívánó katolikus orvos, aki találkozni akart a jezsuitákkal, a szentségek felvétele helyett csak egy vészjósló figyelmeztetésben részesült: „Ha nem akarsz meghalni, óvakodj a jövőben egyáltalán felvetni is ilyesmit!”³⁴

És nemcsak az idegen származású orvost tiltották a külföldi követekkel való érintkezéstől (a cár kivételes kegyének tulajdonítható, ha orvosának megengedi egy beteg követ megvizsgálását – ritkán is fordult elő ilyen), de még a cár diplomatái, akik már jártak nyugaton, sem beszélhettek velük. Így történt többek között Foma Sevriginnel is, aki pedig személyesen ismerte Possevinót, hiszen 1580-ban őt, Sevrigint küldte IV. Iván a pápához, hogy közreműködését kérje a Báthoryval kötendő béke előkészítéséhez, és együtt utazott vissza hazájába Possevinóval.³⁵

Az idegenek szigorú felügyeletéért, az oroszok életétől való távoltartásáért persze nem csak IV. Iván rettegését tehetjük felelőssé. Az említettekhez hasonló korlátozások elég régóta szokásban voltak Moszkvában. 1476-ban Contarini írja útinaplójába, hogy „a helyi szokások elfogadhatatlanok számomra”, és ezért szeretne minél hamarabb hazaindulni Velencébe.³⁶ Bár ekkor, III. Iván idejében még nem volt a követek számára kijelölt szállás, akárhol Contarini sem telepedhetett le. Nem messze a nagyfejedelemi udvartól talált magának szállást Mark (III. Iván követe Uzun Hasszánhoz) segítségével, abban a házban, amelyben Aristotele Fioravanti, a nagy hírví bolognai építőmester lakott, de pár nap múlva a nagyfejedelem megparancsolta, hogy távozzék onnan, s ezek után csak a városfalakon kívül lakhatott.³⁷

Az uralkodói hatalom

A Moszkóviában megfordult idegenek mélyszégyen csodálkozással írnak az uralkodó és népe viszonyáról. Barberini szerint „ennek az országnak az ura a világ leghatalmasabb uralkodójának tartja magát”.³⁸ Hatalma felülmúlja az összes többi monarcháét mind világi, mind egyházi alattvalói felett. Hivatalosan vallják, hogy az uralkodó akarata Isten akarata – erősíti meg a fentieket valamivel később Guagnini.³⁹ Bámulatos tisztelettel veszik körbe, szinte istenítik, meggyőződésük, hogy mindent tud, mindenre képes – tapasztalta Paolo Campani.⁴⁰ Ugyanígy látja Possevino is, aki szerint a cár személyében a főpapi és imperatori méltóságot kívánja egyesíteni. Nem is királyi, hanem szinte pápai nagyságot törekszik kifejezni ruházatával, környezetével, és alattvalói istenként magasztalják.⁴¹

Igaz, Possevinónak sejtenie kellett, mi vár rá Ivan Vasziljevics birodalmában, hiszen ismerte többek közt Herberstein és Campense műveit. Ezekben már olvasható arról, hogy az uralkodó – Herberstein és Campense idejében III. Vaszilij – alattvalói felett korlátlan uralommal bír, szabadon rendelkezik életükkel és vagyonukkal, ellentmondani pedig senki sem mer neki.⁴² Herbersteint azonban még megdöbbenette, hogy a nagyfejedelem hírnöke verítékben úszva, lóhalálában vágatott Moszkvába tartó követ-

ségük elé, hírül hozván, hogy bojárok várják az úton az idegeneket. Mikor megkérdezte, hogy miért a nagy sietség, a hírnök ezzel válaszolt: „Nálunk másképp szolgálják az uralkodót, mint nálatok, Sigismund!”⁴³

Valóban másképp szolgálták, mint bárhol másutt Európában. És mint ez kiderül az előző történetből, nemcsak Rettenetes Ivánt, hanem elődeit is. A korlátlan egyeduralom kialakulását Possevino a tatár iga lerázásától számítja. Az 1480-ban kivívtott függetlenséget megvédeni, az országot egységes egészévé kovácsolni, valamint az egységbe forrasztott területeket tovább növelni III. Iván és utódai feladata lett. E célkitűzések megvalósításának voltak többé-kevésbé tanúi az Oroszországot megjárt utazók, akiket annyira meglepett, hogy a nagyfejedelem milyen toronymagasan emelkedik alattvalói tömege fölé. Ennek az óriási hatalomnak alapja az volt, hogy az uralkodói állami és magánföldesúri funkciója nem vált szét az idők folyamán, és az oroszok egész országot a monarcha tulajdonának tekintették.⁴⁴ Ezért aztán teljesen magától értetődő dolog volt, hogy a fejedelem saját belátása szerint áttelepíti a bojárokat egyik helyről a másikra,⁴⁵ földet, vagyont annak ad, akinek akar és azt bármikor el is veheti.⁴⁶ Mint-hogy senki semmit nem mondhat magáénak, mindenki egyformán holop a nagyfejedelem előtt, aki a legszorosabb függésben tartja alattvalóit.⁴⁷

Bármit tehet, dicsérik – ha az állam a kárát látja, akkor is isteni jótevénynek tartják tetteit. Ha megdühödik, veréssel büntet, méghozzá nemcsak rabszolgákat, hanem tisztességben megőszült bojárokat is. Ezek pedig nem tartják szégyennek az effajta fenytést, s még meg is köszönik az uralkodónak, hogy méltónak találta őket botütésekkel jóra oktatni.⁴⁸ Ebből a tényből vonta le Guagnini a következtetést: „Uralkodójuk teljesen megfelel természetüknek, és a moszkoviták alávett helyzetüket többre becsülik a szabadságnál.”⁴⁹

Possevino ugyan nem ért egyet Gauginival, nem bizonyos abban, hogy az oroszok számára ez a legkívánatosabb állapot, de ő is rájött arra (mint a círral szembeni hajbókolást és szolgálalkúséget az anyatejjel magába szívó nép), hogy a magát Isten kiválasztottjának tekintő uralkodót feltétel nélkül kell szolgálni, mert csak így élhet és boldogulhat valaki országában. Erre utal az a megállapítása is, mely szerint: „Úgy tűnhetne, hogy ez a nép sokkal inkább szolgásra született, mint azzá lett, ha nagy többsége nem ismerte volna fel ezt az elnyomást és nem tudná, hogy gyermekeit és mindenét, amit birtokol, elpusztítják és megsemmisítik, ha valahová elszökik.”⁵⁰

IV. Iván uralkodása alatt a legkisebb „kihágások” is indokul szolgálnak a fej- és jószágvesztéshez. Különösen vonatkozik ez az opricsnyina idejére, melyről Guagnini számol be részletesen. Munkájában apró részletekbe menően írja le a despota tetteit. És bár kifejezetten IV. Ivánt marasztalja el kegyetlenségben, „vadállati gyilkosságokban”, azzal kezdi az ezzel foglalkozó fejezetet, hogy Ioann Vasziljevics csak azt folytatta, amit apja és nagyapja megkezdett: „A fejedelmeket és más előkelőket (Polock bevétele után) kezdte megfosztani városaiktól, birtokaiktól és erődtímeineiktől, aztán a régi és nemes famíliákból minden férfit, aki ellenezte az ő zsarnokságát, megöletett és eltávolított.”⁵¹ Később a rettegésbe beleőrült uralkodó ezt a tevékenységet szinte a tökélyig vitte, IV. Iván, aki „alattvalói vagyonának, testének, lelkének, sőt, mintegy gondolatainak is teljes uralak lenni”,⁵² ha valakit megöletett, annak lehetőség szerint – nehogy ellene forduljon – egész rokonságát is kiirtotta.⁵³

Bár valójában léteztek írásos törvények – 1497-ben III. Iván adta ki szügyebnyikét, majd 1550-ben IV. Iván is életbe léptetett egy törvénykönyvet –, a nyugati utazók ezeket jelentéktelennek ítélik a cári hatalom korlátozatlan, mindenható volta mellett. A 16.

század végén Giles Fletcher angol utazó szerint ezek csak a bíraskodási időszakokat és az ülések rendjét határozzák meg, egyébként pedig az oroszoknak „egyetlen, szóbeli törvényük van, tudniillik a Cár, a bírák és más hivatalos személyek akarata. Mindez a szerencsétlen nép siralmas helyzetét mutatja, mely törvényei forrásának és az igazságszolgáltatás őreinek azokat kénytelen elismerni, akiknek igazságtalansága és szélsőséges elnyomása ellen feltétlenül szükséges volna sok jó és szigorú törvény.”⁵⁴

A nép

A népről, szokásairól, és főleg vallásáról, a pravoszláviáról írtak esetében újból meg kell említeni a forráskritika fontosságát. Ez esetben nem csak azért mert szerzőink általában meglehetősen kevés információhoz (lásd a követekkel való bánásmódot) jutottak, nemritkán több áttételen keresztül, s ezek alapján általánosítottak, vonták le konzekvenciáikat. De a 15–16. századi reneszánsz, humanista műveltséggel rendelkező nyugati utazó gyakorta eleve elutasító módon, értetlenül közeledett a számára szokatlan, idegen kultúrához, a más elvek, eszmék szerint élő népek felé. Figyelmét sokszor a furcsaságok kötötték le, személyes indulatai és elfogultsága vezették, így többen is viszonylag egyoldalú képet rajzoltak az orosz hétköznapokról. Mégis igen nagy szolgálatot tesznek a későbbi korok kutatóinak, mert amit az életmódról, szokásokról írnak, arról más forrásokból igen ritkán értesülhetünk, a korabeli orosz források pedig ilyesmikről – mint nomális, hétköznapi dolgokról – nem írnak.

A legszínesebb, legbővebb beszámolók a moszkoviták ivászati szokásairól, italairól, italkészítési módjairól maradtak fenn. Ezzel a területtel, úgy látszik, minden utazó behatóan megismerkedett. Nem csak a férfiak, az asszonyok is hozzászórtak az italozáshoz, sőt, bár népének tiltja, az uralkodó is tekintélyes mennyiségű szeszes italt fogyaszt el.⁵⁵ Némely követ, mikor leírja a cárral együtt elköltött ebédeket, bámulattal jegyzi meg, hogy a nagyfejedelmek nem látszik a részegség, míg bojárjai és a meghívottak alaposan eláznak egy-egy lakoma végére. Ráadásul (egy-egy követ nem kis ijedelmére) az uralkodó abban a kegyben szokta részesíteni az idegent, hogy saját kezűleg nyújt át neki egy hatalmas kupa bort, amit a követnek egy szuszra illik felhajtani. Ha ez sikerül, kitüntetésképpen némelyikük emlékül is kapja a díszes serleget.⁵⁶ S ha mindezt az idegen aránylag józanul átvészeli, az éjszakába nyúló lakoma után következik a „követ-ítatás” ceremóniája, melyet igen nehéz volt elkerülni, és melynek egyetlen célja volt: a követet eszméletvesztésig leitatni.⁵⁷

Guagnini, aki lengyel alattvalóként a livóniai háború idején írt könyvével arra törekedett, hogy olvasóiban borzadályt, megvetést ébresszen IV. Ivánnal és birodalmával szemben, leírja a cár alattvalóinak jogi helyzetét. Így ír a vásárolt, illetve hadifogoly rabszolgák sanyarú helyzetéről, meg arról a szokásról, hogy egy apa négyszer is eladhatja fiát, és csak ezután szűnnek meg apai jogai felette.⁵⁸ Erre reflektál a későbbiekben Olearius, mikor kijelenti, hogy ez a szokás már a múlté, ellenben gyermekeket elzalogosítani, adósság fejében cselédnek adni egyáltalán nem ritkaság.⁵⁹

Ha már szóba került az apa gyakorlatilag korlátlan hatalma gyermekei felett, nézzük meg, milyen volt a nők helyzete a családban. Erről minden utazó egyöntetűen ír, s úgy tűnik, a Domosztrój, azaz a Házirend nincs túl messze a valóságtól, nem egy csak ideálisnak vélt képet sugall, mikor az asszonyokkal való bánásmódról ír.⁶⁰ Íróink szerint az asszonyokkal rabokként bánnak, csak igen nyomós indok alapján hagyhatják el a

házat,⁶¹ ugyanis egyébként senki sem bízik erkölcsükben – magyarázza Guagnini.⁶² S a gyanú nem alaptalan: a köznép asszonyai kis ajándékok fejében hajlandók egy-egy titkos találka lebonyolítására a külföldiekkel.⁶³

Még templomba is ritkán, alig-alig engedik őket, lakomákra is csak a legritkább esetben. Kedvelt szórakozásuk pedig a hintázás és a kórusban való éneklés – ezt főleg a Péter és Pál apostolok ünnepe előtti hetekben teszik. Mindenesetre az ütlegetek a szeretet jelének veszik, és mint a szolgálók, ők is hajlamosak megsértődni, ha uruk időnként el nem páholja őket – írja a jól értesült külföldi.⁶⁴

Egyébként közepes termetűek, általában formásak, és még szépek is lennének, de – „szégyen és gyalázat” – rengeteg pirosítóval, festékkel pingálják ki arcukat, míg az így elcsúfult.⁶⁵ A férfiak pedig magasak, erősek, tagbaszakadtak,⁶⁶ igaz, Giovio szerint inkább középtermetűek, de egészséges testfelépítésűek, mindegyiküknek kék szeme van, rövid lába, és óriási törzse.⁶⁷

Az egészségességet, kövérséget, minden nehézség elviselését többen is emlegetik a 16–17. század folyamán. Mayerberg szerint a késő öregkorig élnek, a 70 éves öregek erősebbek, mint Európa többi részén a fiatalok és még hírből sem ismerik a betegségeket.⁶⁸ Orvosi segítséget, gyógyszereket csak az uralkodó használ, a köznép egyáltalán nem. Igaz, orvos, gyógyszerész egyáltalán nincs is Oroszországban a cárn kívül, mint erre Possevino és Campani fel is hívják az utazók figyelmét. Ha netán valaki mégis megbetegszik, megvannak a jól bevált népi gyógymódok: bort kell innia, melybe puskaport vagy összetört fokhagymát szórnak, és felkeresni egy fürdőt.⁶⁹ A fürdőt Olearius is megjegyzi (leírásában egy szaunára ismerhetünk rá), és a legjobb orvoságnak ő is a fokhagymát és a pálinkát véli.⁷⁰

A nép lakásviszonyairól általában igen lesújtóan nyilatkoznak az utazók. A fagerendákból durván összeácsolt házak falai – a gazdagoké sem nagyon különböznek a szegényekétől – feketék a füsttől és koromtól, mivel nyílt tűzhelyük van, nem ismerik a kéményt. A füst így az ablakon és az ajtón át távozik – már amennyire –, de mivel legtöbbször vízes fával tüzelnek, a füstöt nem lehet kibírni a szobában. A házakat Barberini nagy kunyhóként emlegeti, ahol semmi kényelem nincs, a tűzhelyet, illetve a kemencét használják fekhelynek is.⁷¹ Az ajtók olyan alacsonyok, hogy mélyen meg kell hajolni belépéskor Guagnini elbeszélésben, Reutenfels szerint pedig együtt laknak kunyhóikban a teheneikkel is.⁷² Possevino leírja, hogy Moszkvában is kihajtják mindennap a legelőre a teheneket, a házak pedig olyanformán vannak sövényvel körbeke-
rítve, mint az itáliai majorok, úgyhogy a cári fővárosnak jócskán falusias jellege van. Lakosainak száma nem haladja meg ottlétekor a 30 ezer főt. A többi város pedig még kisebb, sőt gyakorta olyan helységeket is városnak tüntetnek föl, melyek nem azok, csak katonai-adminisztratív funkciókat ellátó „várok”.⁷³

A vallásról

Talán ez az a téma, mely leginkább foglalkoztatta a 16. századi írókat, olvasókat, ezért rengeteget tudhatunk meg a pravoszláviáról. Az utazók munkáit feldolgozó könyvek, tudományos munkák szerzői is gyakran fordultak e témakör felé. A legkedvezőbb képet mindenesetre Alberto Campense festi a pravoszlávokról. Szerinte csak annyiba különböznek a katolikusoktól, hogy az egyház egységét elutasítják. Egyébként különbség az ő hitük és a katolikusoké között csupán néhány jelentéktelen dogmában van, melyek

nem is igazán fontosak az üdvözüléshez. Ráadásul ők jobban követik az evangélium tanításait. „Egymás becsapása szörnyű, ocsmány cselekedetnek számít náluk, a házasságtörés, az erőszak, a nyilvános kicsapongás szintén igen ritka, a természetellenes bűnök teljességgel ismeretlenek, esküszegésről, istenkáromlásról egyáltalán nem hallani. Általában ők mélyen tisztelik az Istent és az Ő szentjeit, és mindenütt, ahol csak feszületet látnak, azonnal őszinte áhítattal borulnak arca. (...) Mindenesetre a moszkoviták sokkal jámborabbak lennének a katolikusoknál, ha a szégyenletes egyházszakadás nem akadályozná őket ebben” – vonja le a konzekvenciát az 1520-as évek elején Campense.⁷⁴ Azaz szerinte az oroszok jóval jobbakként, mint bármely más keresztény nép – legalábbis ezt bizonygatja VII. Kelemen pápának.

Azok a kis különbségek, melyeket főképp mások írnak le, és az ortodoxiára jellemzők (például: hogy nem hisznek a tisztítóűz létezésében, és szerintük a templomi könyörgés, a barátok, rokonok imái a halott lelkéért hatástalanok,⁷⁵ hogy a gyermekeket más szavakkal és szertartással keresztelik, hogy a papnak felesége is kell, hogy legyen⁷⁶), szerinte jelentéktelenek. Ő is azt vallja, mint Paolo Giovio püspök, aki szerint a firenzei zsinaton végérvényesen kiderült, hogy a görögök és a latinhitűek csak szavakon, de nem gondolatokon, eszméken vitatkoznak, és a legfőbb kérdésekben megegyezik az álláspontjuk.⁷⁷

Possevino, akinek legfőbb megbízatása arra irányult, hogy előkészítse az uniót, nem volt ennyire derűlátó, nem ítélte meg ilyen naivan a helyzetet. Szerinte a katolikus vallás bevezetése Moszkvában nagyon nehéz lesz.⁷⁸ IV. Iván idejében ugyanis a pravoszláv egyház, ha lehet, még inkább megszilárdult. Az uralkodó szigorúan uralma alatt tartja a püspöki kart, hatalmában van a metropolita is, aki semmit nem tehet a cár engedélye nélkül, teljesen alárendelt a világi fejedelemnek.⁷⁹ IV. Iván pedig nem hajlik a megegyezésre. Ez világosan kiderül Possevino és a cár vallásról folytatott beszélgetéseiből. Hisz az orosz uralkodó azzal az indokkal, hogy az efféle viták megzavarnák a baráti szálak erősödését Moszkva és Róma között, sokáig egyáltalán nem volt hajlandó tárgyalni a hit kérdéseiről a pápa legátusával.

S miután Possevino hosszan tárgyalt a cár tanácsadóival és elolvasta a titkos archívumok dokumentumait, úgy találta, hogy IV. Iván és apja, III. Vaszilij minden próbálkozása, hogy meghosszabbítsa a pápával és a többi keresztény uralkodóval a jóviszonyt, kizárólag uralmának, országhatárainak kiterjesztésére irányult, illetve hogy ezeket a célokat elérendő, felfegyverkezessen.⁸⁰ Nem azért fordultak a keresztény uralkodókhoz, hogy igaz hitüket bizonyítsák, összefogjanak velük a török ellen, mint azt Campense fejtegeti levelében, kizárólag az előbb felsorolt célok vezették őket.

Ezért Possevino jóval összetettebb tervet dolgoz ki Moszkóvia katolizálására, mint Campense. Abból indul ki, hogy az oroszok nem is tudják, hogy ők szakadárak, mert erről senki nem beszélt eddig az egyszerű népnek. De nem is lehet hitük ellen szólni, mert kegyetlenül büntetik, aki a pravoszláv dogmák ellen szólni mer, s prédikálni is tilos – habár ez lenne az egyetlen útja az evangélium ismertetésének.

*

Munkámat annak hangsúlyozásával fejezném be, hogy Európában, s így Itáliában is, bár jelentek meg a 16. században Oroszországgal foglalkozó írások, gyakran épp ezeknek köszönhetően nem pontosan a valóságot fedő kép élt Moszkóviáról. S mivel Oroszország annyira távol esett az ismert világtól, s aránylag kevesen is ismerhették meg,

bárki bármit írt róla, még ha kételkedtek is az olvasók, nem tehettek ellenvetést. Ezért lehetséges, hogy egy 18. századi utazó Oroszországba érkezvén kijelenthette: „Az orosz népnek hosszú évszázadokon keresztül az a szerencsétlenség jutott osztályrészül, hogy mindenki az összes lehetséges sületlenséget világgá kürtölhette róla anélkül, hogy félni kellett volna a cáfolattól.”⁸¹

Forráskiadványok

- Barbaro i Kontarini o Rosszii. K isztorii italo-russzkih szvjazej v XV v. (szerk.: E. G. Szkrzsinszkaja) Leningrad, 1971.
- R. *Barberini*: Putesesztvije v Moszkoviju v 1565 godu. In: Szkazanyija inosztrancev o Rosszii v XVI i XVII vekah. Szankt-Petyerburg (Szpb.) 1843.
- V. N. *Bocskarjev*: Moszkovszkoje Goszudarsztvo XV–XVII vv. po szkazanyijam szovremennyikov inosztrancev. Szpb. 1914.
- Domosztroj – Házirend In: Régi orosz széppróza. Bp. 1977.
- L. N. *Godovikova*: Szvegyenija o Rosszii konca XVI v. Paolo Kampani. In: Vesztnyik Moszkovszkogo Unyiverszityeta 6. 1969. Szer. 9. Isztorija.
- S. *Herberstein*: Zapiszki o moszkovitszkih gyelah. Szpb. 1908.
- Pavel Iovij Novokomszkij*: Knyiga o poszolsztve, otravlennom Vaszilijem Ioannovicsem, velikim Knyazem Moszkovszkim k pape Klimentu VII. In: Biblioteka inosztrannih piszatyalej o Rosszii, Otgy. I. t. 1. Szpb. 1836.
- Piszmo Alberta Kampenze k pape Klimentu VII o gyelah Moszkovii. In: Biblioteka inosztrannih piszatyalej o Rosszii.
- G. G. *Kozlova*: Ob „Opiszanyii Moszkovii” Alekszandra Gvanyini. In: Anticsnoszty i szovremennoszty, Moszkva, 1972.
- Adam Olearius viszontagságos útja az orosz földön át Perzsiába. Bp. 1969.
- A. *Posszveno*: Isztoriceszkije szocsinyenija o Rosszii XVI v. (ford., bevez., kommentálja: L. N. Godovikova) Moszkva, 1983.
- Zalánkeményi Kakas István*: Iter Persicum. In: Magyar gondolkodók XVII. század. Bp. 1979.

Jegyzetek

- 1 V. *Kljucsevszkij*: Szkazanyija inosztrancev o Moszkovszkom Goszudarsztve. Moszkva, 1916. 5.
- 2 K. D. *Kavelin*: Pillantás a régi Oroszország jogi életére. In: Az orosz történelem egyetemessége és különössége. (szerk.: Béládi László, Krausz Tamás, Szvák Gyula) Bp. 1982. 1.
- 3 *Szvák Gyula*: Iván, a félelmetes. Bp. 1985. 34–35.
- 4 I. Sz. *Sarkova*: Rosszija i Italija: torgovije odnosenyija XV – pervoj csetvertyi XVIII v. Leningrad, 1981. 18.
- 5 A. L. *Horoskevics*: Russzkoje goszudarsztvo v szisztyme mezsdunarodnih odnosenyij konca XV – nacsala XVI v. Moszkva, 1980. 18.
- 6 I. Sz. *Sarkova*: i. m. 15.
- 7 Barbaro i Kontarini o Rosszii. K isztorii italo-russzkih szvjazej v XV v. (szerk.: E. G. Szkrzsinszkaja) Leningrad, 1971. 1–96.
- 8 Uo. 22.
- 9 A. L. *Horoskevics*: i. m. 7. p.
- 10 Piszmo Alberta Kampenze k pape Klimentu VII o gyelah Moszkovii. In: Biblioteka inosztrannih piszatyalej o Rosszii, Otgy. I. t. 1., Szpb., 1836. 5. és N. A. *Kazakova*: Dmitrij Geraszimov i russzkojevropeszkije kulturnije szvjazi v pervoj treti XVI v. In: Problemi isztorii mezsdunarodnih odnosenyij. (szerk.: N. E. Noszov, V. I. Rutenburg, A. A. Furszenko) Leningrad, 1972. 249.
- 11 A. L. *Horoskevics*: i. m. 7.

- 12 Pismo Alberta Kampenze... 6–12.
- 13 *N. A. Kazakova*: i. m. 249.
- 14 *I. Sz. Sarkova*: i. m. 16.
- 15 *N. A. Kazakova*: i. m. 259.
- 16 *F. Adelong*: Krityiko-lityeraturnoje obozrenyje putyesesztvennyikov po Rosszii do 1700 goda i ih szocsinyenyija. t. 1. Moszkva, 1864. 119.
- 17 *N. A. Kazakova*: i. m. 225.
- 18 *R. Barberini*: i. m.
- 19 *G. G. Kozlova*: Ob „Opiszanyii Moszkovii” Alekszandra Gvanyini. In: Anticsnoszty i szovremennoszty. Moszkva, 1972. 434.
- 20 *F. Adelong*: i. m. 146–147.
- 21 *G. G. Kozlova*: i. m. 444.
- 22 *A. Posszevino*: Isztoricseszkiye szocsinyenyija o Rosszii XVI v. (ford., bevez., kommentálja: L. N. Godovikova) Moszkva, 1983. 9–13. és *L. N. Godovikova*: Szvegyenyija o Rosszii konca XVI v. Paolo Kampani. In: Vesztnyik Moszkovszkogo Unyiverszityeta 6. 1969. Szer. 9. Isztorija.
- 23 *Zalánkémenyi Kakas István*: Iter Persicum. In: Magyar gondolkodók XVII. század. Bp. 1979. 1090.
- 24 *R. Barberini*: i. m. 5.
- 25 *V. N. Bocskarjev*: Moszkovszkoje Goszudarsztvo XV–XVII vv. po szkazanyijam szovremennyikov-inosztrancev. Szpb. 1914. 133.
- 26 *A. Posszevino*: i. m. 35.
- 27 *R. Barberini*: i. m. 25.
- 28 *L. N. Godovikova*: i. m.
- 29 *A. Posszevino*: i. m. 25. és 53–54.
- 30 Uo. 72.
- 31 Adam Olearius vizsontagságos útja. Bp. 1969. 33.
- 32 *V. Klucsevszkij*: i. m. 50–51.
- 33 *R. Barberini*: i. m. 25.
- 34 *A. Posszevino*: i. m. 25. és 54.
- 35 *A. Posszevino*: i. m. 25., 184–190. és *I. Sz. Sarkova*: i. m. 25–27.
- 36 Barbaro i Kontarini o Rosszii. 230.
- 37 Uo. 227.
- 38 *R. Barberini*: i. m. 34.
- 39 *G. G. Kozlova*: i. m. 440.
- 40 *L. N. Godovikova*: i. m.
- 41 *A. Posszevino*: i. m. 23.
- 42 Pismo Alberta Kampenze... 32.
- 43 *V. Klucsevszkij*: i. m. 67.
- 44 Uo. 75–77. és *Szvák Gyula*: Iván, a félelmetes. 37–41.
- 45 Pismo Alberta Kampenze... 32. és *R. Barberini*: i. m. 20.
- 46 *A. Posszevino*: i. m. 24.
- 47 *G. G. Kozlova*: i. m. 435.
- 48 Uo. 441. és *A. Posszevino*: i. m. 26.
- 49 *G. G. Kozlova*: i. m. 441.
- 50 *A. Posszevino*: i. m. 48–49.
- 51 *G. G. Kozlova*: i. m. 443.
- 52 *A. Posszevino*: i. m. 24.
- 53 *G. G. Kozlova*: i. m. 443.
- 54 *V. N. Bocskarjev*: i. m. 40.
- 55 Adam Olearius vizsontagságos útja. 60.
- 56 Barbaro i Kontarini... 231. és *R. Barberini*: i. m. 30–31.
- 57 *A. Posszevino*: i. m. 194. és *V. Klucsevszkij*: i. m. 62–63.
- 58 *G. G. Kozlova*: i. m. 436–437.
- 59 Adam Olearius vizsontagságos útja. 81.
- 60 Domosztrój – Házirend. In: Régi orosz széppróza. Bp. 1977. 182–193.
- 61 *Pavel Iovij Novokomszkij*: i. m. 51.
- 62 *G. G. Kozlova*: i. m. 437.
- 63 *Pavel Iovij Novokomszkij*: i. m. 51.

- 64 *G. G. Kozlova*: i. m. 437.
65 *R. Barberini*: i. m. 19. és Adam Olearius vizsontagságos útja. 75.
66 Uo. 74. és *A. Kampenze*: i. m. 32.
67 *Pavel Iovij Novokomszkij*: i. m. 51.
68 *V. N. Bocskarjev*: i. m. 19.
69 *V. N. Bocskarjev*: i. m. 20.
70 Adam Olearius vizsontagságos útja. 85.
71 *R. Barberini*: i. m. 10.
72 *G. G. Kozlova*: i. m. 437. és *V. N. Bocskarjev*: i. m. 113.
73 *A. Posszevino*: i. m. 43–44.
74 Piszmo Alberta Kampenze... 33–35.
75 *Pavel Iovij Novokomszkij*: i. m. 42–43.
76 *R. Barberini*: i. m. 17–18.
77 *Pavel Iovij Novokomszkij*: i. m. 41–42. p.
78 *A. Posszevino*: i. m. 31.
79 Uo. 21–22.
80 Uo. 32.
81 *V. Kljucsevszkij*: i. m. 21.